

Pomogáts Béla

Déry Tibor ötvenhatban

Déry Tibor ötvenhatos szerepvállalása, midőn a magyar irodalmi élet egyik vezető személyiségeként bátran állott a népi forradalom és a nemzeti szabadságharc mellé, nem ötvenhat őszén kezdődött. A két világháború közötti korszakban baloldali eszméket követett, mi több, hirdetett, és a háborús évek után egyike volt azoknak az íróknak, akik a kommunista mozgalomban látták az ország újjáépítésének és demokratikus átalakításának vezető erejét. Köznapi tapasztalatai és azok a drámai események, amelyekről bizalmas körben szerzett értesüléseket, például a konstruált perekre, az ipari munkásság nyomorba döntésére, a paraszti társadalom kifosztására – és az egész ország rendőri megfélemlítésére gondolok, igen hamar szembefordították a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett terrorista zsarnoksággal. Súlyosan csalódott, de nem a visszavonulást (a néma emigrációt) választotta, hanem a hangos tiltakozást: a küzdelmet a zsarnoki rendszerrel szemben.

Ezért keresett szerepet abban az 1953 júniusa után kibontakozó írómozgalomban, amely a közélet valóságos konfliktusainak felfedezésére és ábrázolására törekedett. Már az írószövetség első kongresszusán, 1951-ben, a valóság meghamisítása ellen tiltakozott, majd újra és újra az igazmondásban jelölte meg az írói tisztesség feltételét. „Aki a tisztesség ellen vét – hangoztatta egy irodalmi esten –, az a tehetsége ellen is vét, s előbb-utóbb nemcsak az ország megbecsüléséből, de az irodalomból is ki fog hullani. A nép csak azt szereti, aki az igazságot szolgálja, s bámulatatosan rövid idő alatt észreveszi, hogy ki az, aki hazudik neki. A művész tévedhet, mint minden más ember, de egyben nem véthet: a tisztesség ellen.”

Éppen az írói szó tisztességének és hitelének helyreállítása kedvéért javasolta 1954 őszén az írószövetség pártszervezetének, hogy induljon meg újra az ország szociográfiai feltérképezése. Ez a javaslata vitát váltott ki, néhányan visszautasították a kezdeményezést. Déry mindenesetre nagy lendülettel látott hozzá, hogy információkat szerezzen az ország állapotáról, az emberek gondjairól és kívánságairól. Érdeklődésének és munkájának ezt a szakaszát a *Simon Menyhért születése* című kisregényében olvasható ars poetica foglalta össze: „szeresd a valóságot mindig s mindenütt, bármily nemes ügyért hevülsz, s ha a legmagasabb hőfokon is: ügyed csak akkor lesz diadalmas – bár a csillagokig emelje fejét! –, ha egészséges, ép lábával a földön jár.”

Még 1952 nyarán négy hónapos utazást tett az országban: a bükki erdőgazdaságot, a miskolci műgyétemet, a borsodnádasi lemezgyárat, a diósgyőri nagykohót, egy kisújszállási termelőségvetkezetet, a balatonszabadi úttörőtábor és az Ormánságot kereste fel. Utazásának eredményét: riportsorozatát *Hazáról, emberekről* című könyvében adta ki. Országjáró útja során változatos tapasztalatokat szerzett, benyomásából általános képet alakíthatott ki, megismerte az ország életének köznapijait, találkozott a dolgozó emberek gond-

jaival. És néhány jelzésben, megjegyzésben e gondokról is beszámolót adott: a munkaszervezés elégtelenségéről, az életszínvonal süllyedéséről, a kulturális közönytől, azokról a kisebb-nagyobb bajokról, amelyek nem engedték, hogy a gazdasági fejlődésnek kézzelfogható eredményei legyenek az egyszerű emberek mindennapjaiban. Ám nemcsak a problémákat ismerte meg, hanem az emberek munkaszeretét, kezdeményezőkedvét és őszinteségét is, s ebben új erőt, új bizalmat talált. Ebben az időben már érezni lehetett az országos megtisztulásnak azt a vágyát, amely néhány hónap múltán a magyar forradalom kirobbanásához vezetett.

Az író megváltozott szemlélete, amely a kendőzetlen igazmondás morális követelményét írta elő, számos akkoriban (azaz az ötvenes évek közepén) keletkezett írásában tetten érhető. A megváltozott szemlélet legjobb művészi eredményei azokban az elbeszélésekben öltönek testet, amelyek a bekövetkezett tragédiákra vetettek fényt, s a katarzis lehetőségét keresték.

Az 1955-ben írott, *Vidám temetés* című nagyobb elbeszélése haldokló írójának töprengésében előszörre és nagyobb hangsúllyal a csalódás szólal meg, s ez a csalódás nemcsak a társadalmi lét körében érvényesül, hanem az emberi élet értelmét, célját is érinti. Olyan világnézeti meditáció tanúi vagyunk, amely majd Déry 1956 után készült írásaiban kap határozottabb szerepet. Az elbeszélés hőse gyógyíthatatlan beteg, aki egy tevékeny, alkotó élet után fájdalmas önbírálattal vet számot ifjúságának eszményeivel, és csalódottan búcsúzik a munkától, a természettől, a szerelemtől. Halálos ágyát közben groteszk elevevéssel táncolják körül az „ancien régime” avított alakjai. Ezek a figurák emberteremtő erőről és szatirikus hajlamról tanúskodnak, ahogy a „nemzet özvegyének” szerepére készülő feleség ábrázolása is. A beteg gyötrelmeit enyhítő fiatal lány alakja képviseli velük szemben a humánus eszményeit.

Déry a kommunista munkásmozgalomhoz történt csatlakozás nagy önmegváltó gesztusa óta a jövő ígéreteinek vonzásában élt, társadalomjavító feladatainak szentelte munkásságát. Most rá kellett döbbsennie arra, hogy az ügy letéteményesei, akiknek irányítását feltétlen bizalommal fogadta, visszaéltek bizalmával, kijátszották hitét. Csalódottan beszélt hát arról az emberről: önmagáról, aki vakhittel cserélte fel a mérlegelő józanságot, méltatlan szolgálatra váltotta a szabad elkötelezettséget. Az ilyen emberről írja: „Nem hallgat természetes hajlamaira, amelyek idejében figyelmeztetnék, mielőtt a jövő morfinistájává válik. Eszi, falja a jelenét, az egyetlen valóságot. Azt hazudja magának, hogy az emberiséget szolgálja. Lassanként minden perce, minden mozdulata hazugsággá válik. S ha önmagának hazudik, mi sem természetesebb, mint hogy másoknak is. Hazudik, hazudik, végeláthatatlanul.” Ezekkel a szavakkal egyszerre utasította el a hitelét vesztett politikai vezetést és a szektáriánus írói magatartást.

Az ötvenes évek közepén született nagyobb elbeszélések, legalábbis az én meggyőződésem szerint, Déry Tibor írói pályájának magaslati pontjai. Még egyetlen művéről szeretnék részletesebben szólni: az 1955-ben az olvasó elé került *Niki* című regényéről: ebben mutatta be összefoglaló módon, az ábrázolás intenzitásában fejezve ki egy különösen kegyetlen történelmi szituáció lényegét. Látszólag egy foxikutya élettörténetét mesélte el, attól kezdve, hogy ez a kutya gazdára talált, egészen keserves és korai pusztulásáig. Az állat sor-

sának fordulatai mögött azonban ott pereg egy család, sőt az ország története. Ancsa mérnök, Niki gazdája, régi kommunista, aki önfeláldozó lelkesedéssel vesz részt az országépítés nagy művében. Tisztessége, elvi kéréllhetetlensége azonban nem bizonyult jó tőkének, személyi bosszú következtében méltatlan munkakörbe, végül börtönbe kerül, s csak hosszú évek szenvedései után szabadul, éppen kutyájának elpusztulásakor.

A kutya sorsából, valamint a regény mellékszereplőinek: az Ancsáné lakásába beköltöztetett munkásnak vagy a mérnök régi kommunista barátjának történetéből a szektás-dogmatikus korszak alapvető konfliktusai bontakoznak ki. Elsősorban a fokozódó önkény példái, az országos némaság és képmutatás, a vezetés körében meghonosodott cinikus közöny, amely nem vesz tudomást az egyszerű emberek, a tömegek megpróbáltatásairól. A feszültségek között vergődő, válságos társadalmat Déry úgy ábrázolja, hogy elkerüli a harsány színeket, a „leleplező” publicisztika közhelyeit. A regény művészi hitelét a tartózkodás, az ironia és a tragikus érzés szerves egysége, az ábrázolás arányossága és ökonómiája teremti meg.

Niki szomorú pusztulásának példázatos értelme van: arra utal, hogy egyszerű és védtelen élete miként sorvad el a föléje nővő hatalom értelmetlen nyomása alatt, s hogy ez a pusztulás jóvátehetetlen marad. Niki sorsa tragikus emberi tragédiákra utal. Az Ancsáné körül szövődő emberi közösség (a mérnök barátja, a társbérnök) azonban a szolidaritás és az emberség szép példáit mutatja fel, s ezek a példák azt tanúsítják, hogy a humanizmus eszménye töretlen maradt. És az újrakezdés, a bizalom lehetőségét sugalmazza a kisregény befejezése is: az asszony megőrizte hűségét, életelvéit, a mérnök hazatér, az élet új fejezetet kezd a szenvedések és megpróbáltatások után. Igaz, ebben az újrakezdésben ott rejlik a tragédiák, a jóvátehetetlen sérülések nyoma és emléke, mégis az újrakezdés lehet a jövő és a remény záloga. Déry fájdalommal ábrázolta a szenvedést és pusztulást, de még őrizte a reményt.

Fájdalom és reménykedés katarzist sugalmazó egysége öltött alakot a korszak legjobb novellájában: az 1956-ban írott *Szerelemben* is. Ez a lírai gyengédséggel formált történet az ártatlanul meghurcolt és börtönbe vetett áldozatok sorsát sűríti egyetlen drámai és költői jelenetbe. Klasszikus tisztasággal mutatja fel a személyes és közéleti válságokban kiküzdött új eszményeket: az emberi személyiség következetességének, integritásának elvét, és a szolidaritás etikáját, amely a hűségben és a szeretetben hozza létre a maga legigazabb értékeit. A *Niki*ben és a *Szerelemben* Déry fenntartotta az újrakezdés lehetőségébe vetett hitét, noha intonációja a fájdalom volt.

Déry ezekkel az írásokkal vált a korszak vezető írójává, aki klasszikus formában ábrázolta a társadalom feszültségeit, konfliktusait. Az írói munka mellett azonban egyre többet szerepelt a közélet fórumain, az ún. „írói ellenzék” mozgalmaiban. Felszólalásaiban egyre szenvedélyesebb ítéletekig jutott, a Petőfi Kör 1956 júniusában tartott újságíró-vitájában már arra figyelmeztetett, hogy nem elég az, ha szóvá tesszük a politikai vezetésben szerepet betöltő személyek tévedéseit és bűneit, magának a politikai rendszernek a torzulásait kell vizsgálni és felszámolni. Vagyis a demokratikus átalakulás mellett tett hitet. A következőket jelentette ki: „Amíg bírálóink szinte fő súlyával személyek ellen, a hibás politikai gyakorlat ellen fordul, és nem vizsgálja meg azt szigorúan

marxista-leninista módszerrel, vajon nincsenek-e eszméink rendszerében is bizonyos tévedések, addig óhatatlanul csak azt az egy sovány eredményt fogjuk elérhetni, hogy a rosszat egy kisebb rosszal cseréljük fel, és az ország szekerét sánta versenypárik helyett sánta szamarak fogják húzni.”

Ugyanitt arra figyelmeztetett, hogy nem lehet elegendő az, ha pusztán szónoklatokban vet valaki számot a szomorú tapasztalatokkal: cselekedni kell, vagyis át kell alakítani, demokratizálni kell a magyar társadalom szerkezetét. A következőket jelentette ki: „...ha a kazánban túlságosan megnőtt a gőz nyomása, akkor ki kell nyitni egy szelepet. Megkaptuk a szólásszabadságot egy-egy óvatosan elhelyezett fék segítségével, és most már lecsillapulva, sőt tetszelegve hallgatjuk a saját hangunkat, körös-körül az országban azonban nagyjából minden marad a régiben. Nem hozok fel példákat, erről a jelenlevők mindegyike a maga szakmájában többet tudna, de mi lehet ennek mégis az eredménye? Az, hogy a cselekvés elsőszülöttségi jogát eladjuk egy-egy jó szónoklat lehetőségéért.”

Valójában ezekkel az elbeszélésekkel és nyilvános felszólalásokkal érkezett el Déry Tibor az ötvenhatos forradalom napjaihoz. Mint a korábbi szabadságküzdelem országosan ismert és tisztelt harcosának igen nagy tekintélye volt a forradalom hívei között, mondhatom, az egész országban. Természetesen továbbra is hallatta hangját, ezúttal még két fontos írására szeretném felhívni az olvasók figyelmét. Az első az a *Barátaim* című nyílt levél, amely az írószövetség lapjában: az Irodalmi Újságban (ennek forradalmi számában) jelent meg 1956. november 2-án. Itt a következők olvashatók: „A magyar történelemnek ez a legnagyobb forradalma egyúttal az első győzedelmes forradalom, amióta a magyar történelmet jegyzik. Ezt nem egyes emberek, nem politikai csoportok, nem nézetek és vélemények szították és hajtották végre, hanem a népakarat. Iszonyodva ébredtek rá, amit hosszú évek óta csak homályosan éreztünk, sejtettünk, amiről csak félszavakat tudtunk mondani, a csontom velejéig megrendülve csak most tudom lemérni, milyen halálosan kegyetlen volt az a nyomás, amely a népre nehezedett, hogy ilyen egységesen felelt rá, egyetemleges egészében, pusztá kézzel a tankok ellen. A suhancok forradalma, mondták! Mától kezdve a »suhanc« szó szent előttem. Évek óta kétségbeesve figyeltem a magyar ifjúságot: ájultan hallgatott. Október 23-án felállt és helyreütötte a nemzet becsületét. Megrendülten és tisztelettel megemelem a kalapomat előtte. Úgy, ahogy kívántam és kértem és reméltem: 48 ifjúsága után most támadt a hazának egy 56-os ifjúsága is.”

A másik fontos megnyilvánulása az a beszéd volt, amelyet az írószövetség 1956. december 28-i közgyűlésén tartott az akkor már levert és számos helyen gyalázott magyar forradalom védelmében. (Magam akkor ismerkedtem össze személyesen Déry Tiborral és az írószövetség más vezetőivel, így Veres Péterrel, a szövetség akkori elnökével, Illyés Gyulával, Tamási Áronnal, aki a szövetség *Gond és hitvallás* című nyilatkozatának szövegezője volt, és másokkal.) Déry beszédéből csak néhány mondatot idézek fel, ebben a neves orosz író: Mihail Solohov rágalmait utasította el, a neves (később irodalmi Nobel-díjban részesült), valóban kiváló író ugyanis (gondolom, Hruscsov pártfőtítkár kezdeményezésére) azzal vádolta meg a magyar írókat, hogy nem tiltakoztak az „ellenforradalom” ellen. „Az igazságra való törekvés – jelentette ki az író –, az igazság

fáradhatatlan kutatása az író legnemesebb hagyománya. Kértem Solohovtól, vajon nem gondolt-e arra, hogy más oka is lehet annak, ha a magyar írók bátorsága nem vonult hadba az ellenforradalom ellen? Talán egyszerűen az, hogy nem volt ellenforradalom. Ellenforradalom abban az értelemben, ahogy a hivatalos politika megfogalmazta és átminősíti az október 23-án kezdődött népi forradalom jellegét. Senki nem vitatja ebben az országban, hogy volt, aki kihasználta, volt, aki visszaélt a forradalommal, s hogy külföldön is, belföldön is akadtak, akik a maguk üzleteit kötögették a népfelkelés cégére alatt. De az árak irányát vajon a szenny szabja-e meg, amelyet magával sodor?”

Az írószövetség imént idézett közgyűlése, ma is elmondhatom, hosszúra nyúló életem egyik legnagyobb élménye volt, még úgy is, hogy nem sokkal utána az engem is elérő megtorlás (a letartóztatás, az internálótábor) következett. Ma is büszkén gondolok vissza arra, hogy a magyar irodalom klasszikus alkotó személyiségeit (akikre az imént hivatkoztam) ott ismerhettem meg, s tanúja lehettem az ötvenhatos magyar forradalom mellett tett egyik utolsó hitvallásnak. (Hasonló hitvallással találkoztam a Rácz Sándor által vezetett Nagy-budapesti Munkástanács utolsó nyilatkozatában és a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségének utolsó közgyűlésén, ennek magam voltam a levezető elnöke.) Történelmi napokra emlékezem vissza most hat évtized távolából, és ma is büszkeséggel tölt el, hogy ott lehettem ezeknek a történelmi napoknak a tragikus, mégis felemelő forgatagában.

HARIS LÁSZLÓ